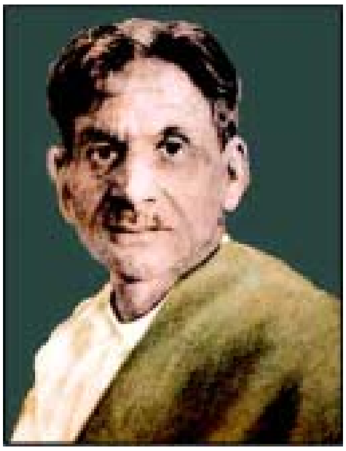
3 જુમો ભિસ્તી

ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી 'ધૂમકેતુ'

જન્મ : 12–12–1892 મૃત્યુ : 11–03–1965

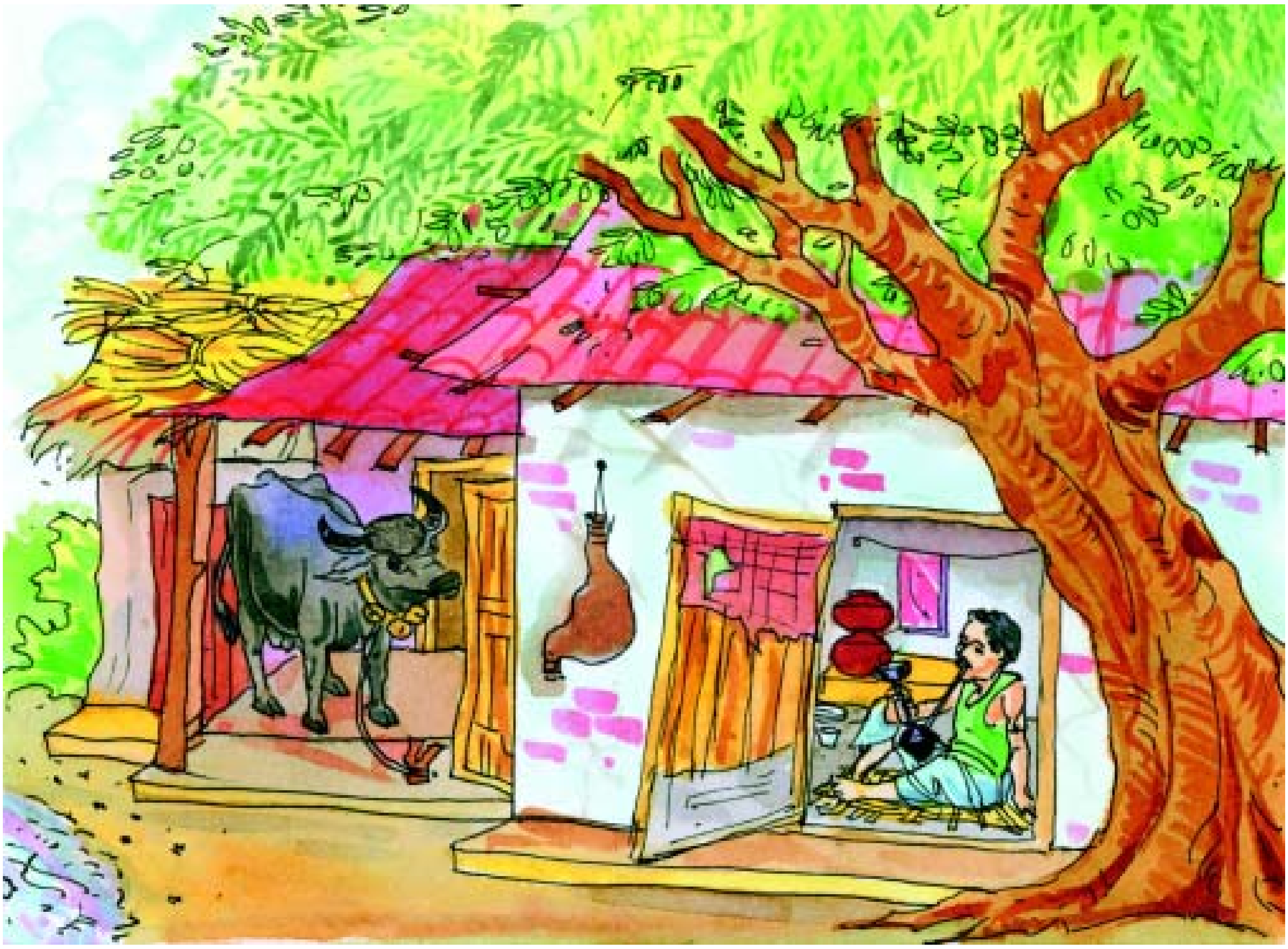

ધૂમકેતુ જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં ગોંડલ પાસેના વીરપુરમાં થયો હતો. ટૂંકી વાર્તાને કલામય ઘાટ આપી, તેના સ્વરૂપને વિકસાવનાર 'ધૂમકેતુ'નું ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંજીવ સ્થાન છે. એ દૃષ્ટિએ 'તણખા મંડળ'માંની વાર્તાઓનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. ટૂંકીવાર્તા ઉપરાંત નવલકથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો અને આત્મકથા જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપો તેમણે ખેડ્યાં છે.

આ વાર્તામાં માનવી અને પશુ વચ્ચેના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમનું, મૈત્રીની ભાવનાનું હૃદયંગમ નિરૂપણ થયેલું છે. જુમો પોતાના પાડાને સાચવીને રાખે છે, એને લાડ કરે છે, એને બચાવવા વલખાં મારે છે અને એની સાથે મોતને ભેટવાની તૈયારી બતાવે છે. તે જ રીતે પાડો પણ પોતાના માલિકને સમજદારીથી બચાવી લે છે. થોડી ચૂંટેલી વિગતોથી જ વાતાવરણ જમાવવાની 'ધૂમકેતુ'ની શક્તિનો ખ્યાલ આ વાર્તા પરથી અવશ્ય આવશે.

આણંદપુરના એ ખૂણામાં ઝૂંપડાં જેવાં માત્ર ત્રણ મકાનો પોતાના દેખાવથી આવતાં જતાંનું લક્ષ ખેંચી રહેતાં. જૂની ખખડધજ આમલી ત્રણે મકાનોને ઢાંકતી, ચારે તરફ ગટરની દુર્ગંધ છૂટતી અને ધૂળના ગોટા ઊડતા. પતરાનાં, પાટિયાનાં અને ગૂણિયાનાં એમ અનેકરંગી થીંગડાં મારેલી ખડકી ખુલ્લી રહેતી. અંદર એક ફાટેલ-તૂટેલ સાદડી પર જુમો ભિસ્તી પોતાનો હોકો ગગડાવતો બેઠો હોય. જુમાએ સોનારૂપાના વાસણથી માંડીને ઠીકરાની ફૂટેલી હાંડલી સુધી બધા તડકાછાંયડા જોઈ લીધા હતા. જન્મ્યો ત્યારે શ્રીમંત માબાપને ત્યાં એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફર્યા કરતો. હજી એને સાંભરતું હશે કે પોતે દસ વર્ષનો થયો ત્યારે હાથી પર બેસીને પરણવા નીકળેલો. એ વખતે તેણે શોખ ખાતર એક પાડો પાળેલો. આજ અનેક રંગો જોયા પછી બન્ને જણા - વેણુ અને જુમો - સાથે રહેતા. વેણુ નામ વિચિત્ર હતું, પણ જ્યારે પૈસાની છોળ આંગણે રેલાતી ત્યારે જુમાને અનેક મિત્રો હતા; તેમાંથી કોઈક સાહિત્યરસિક હિંદુ મિત્રે પાડાને આવું કુમળું - વેણુ જેવું - નામ આપી દીધેલું. પછી તો એ ચાલ્યું. જુમો લક્ષાધિપતિ હતો; ભિખારી બની ગયો. વળી ચડ્યો, પાછો પડ્યો અને આજે છેવટે આ ત્રણ તૂટેલાં ઝૂપડાંમાં એનો બધો સામાન સચવાઈ રહેતો. એકમાં વેણુ બંધાતો;

વચ્ચે બારણું હતું તેમાંથી શેઠ ને નોકર આખો દિવસ એકબીજાની સામે જોઈને બેસી રહેતા; અને ત્રીજા ઝૂંપડામાં ઘાસ ભરાતું. અનેક મિત્રો આવ્યા, ગયા, મળ્યા અને ટક્યા. માત્ર જુમો અને વેણુ બાળપણથી આજ સુધી અખંડ રહ્યા હતા.

આજ હવે વેણુની પીઠ ઉપર મોટી મોટી મશક ભરીને જુમો સવારના પાંચ વાગ્યામાં નીકળતો. વેણુની ઘંટડી ધીમે વાગતી હોય ને જુમો એકાદ ગઝલ કે ગીત લલકારતો ચાલ્યો જતો હોય. બારણે બારણે પાણી ભરી દીધા પછી શેઠ ને નોકર બંને પાછા વળતા. જુમાએ એક પૈસાનાં ગાજર કે બહુ તો ટામેટાં કે ભાજી પોતાના શાક માટે અને બથ ભરીને ગદબ-જેને વેણુ પાછળથી ખાતો આવતો હોય-પાડા માટે લીધાં હોય. બસ, આ હમેશાંની ખરીદી. આ જીવનને આટલું કામ. એથી વધુ ક્યારેય કરવું નહીં. કોઈ વધુ કામ આપે તો લેવું નહીં, ને ઘરાક હોય તેમાંથી ઘટે તો બીજાને ઘરાક થવા કહેવું નહીં. બપોરથી માંડીને છેક સાંજ સુધી જુમો હોકો ગગડાવ્યા કરતો; અને તેના સંગીતમાં લીન થતો હોય તેમ, પેલો પાડો પણ માખીને ઉડાડવા કાન ફફડાવતો આંખ મીંચીને ઊંઘતો હોય કે જાગતો સૂતો હોય. શેઠ ને નોકર બપોરથી સાંજ સુધી સામસામે એકબીજાને નિહાળ્યા કરતા !

છેક સાંજે બન્ને મિત્રો ફરવા નીકળતા અને નદીના કાંઠા સુધી જઈ પાછા વળતા. વખતે સવારે કામ થોડું હોય તો સવારે પણ નીકળી પડતા.

એક દિવસ સવારે પાંચ વાગ્યે આ પ્રમાણે બન્ને ફરવા નીકળ્યા. જુમાનો વિચાર હતો કે પાડો થોડું ઘણું ચરે તો સારું, પણ વેણુને એમ લાગ્યું કે એમ બહાર ખાતા ફરવું એ ગૃહસ્થાઈનાં લક્ષણ નહીં ! એટલે જુમો ખવડાવવાનું કરે તો પણ પાડો રણકીને સામો ઊભો રહે અને 'ના, નહીં ખાઉં' એમ સ્પષ્ટ સંભળાવી દે !

અંતે જુમો થાક્યો : ''ચાલ ત્યારે, ઘેર જઈને ખાજે. તને પણ લાડ કરવાની ટેવ પડી છે !''

વિજય થયો હોય તેમ પાડો આનંદમાં રણક્યો. પોતાના પૂંછડાને બરડા પર પછાડ્યું ને જુમાની સામે જોઈ કાન ફફડાવી 'રણક' કરતોક તે ચાલ્યો. જીતના આનંદમાં પહેલાં તો એ થોડુંક દોડ્યો.

''જો ! જો ! હવે પાછો વાળું કે ? દોડવાનું છે ?'' જુમાએ મોટેથી ઠપકાથી બૂમ પાડી, પણ તે પહેલાં વેણુ તો રસ્તે ચડી ગયો હતો. રસ્તામાં આડે રેલવેની સડક હતી. જરાક ઉતાવળે ચાલતાં, પાડાનો પગ રેલના બે પાટાની વચ્ચે આવી ગયો. પગને કાઢવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફોગટ. ધબ દઈને નીચે બેસી ગયો, ને જેમ જેમ પગ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો તેમ તેમ વધારે ને વધારે ભરાતો ગયો. જુમો પાછળ હતો. તે શ્વાસભેર દોડ્યો આવ્યો. તેણે આવીને પાડાનો પગ લઈ આમતેમ મચડ્યો, પણ બધું વ્યર્થ !

આછું અંધારું ને આછો ઉજાસ હતો. થોડે દૂર સિગ્નલનો હાથો નમેલો દેખાતો હતો. જુમાના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો : 'ગાડી આવશે તો !'

તે એકદમ રસ્તા તરફ દોડ્યો. સવારના વહેલા ફરવા નીકળેલા બે શોખીન જુવાનોને તેણે આવતા જોયા. તેમના એકેક હાથમાં નેતરની સોટીઓ ઊછળતી હતી અને ખુશનુમા હવા લેવા માથા પરની ટોપીઓ ઉતારી બીજા હાથમાં લઈ લીધી હતી. ગાંડા દોડે તેમ જુમો દોડ્યો.

''એ ભાઈસાબ ! મારો વે...મારો પાડો. અબઘડી કપાઈ જશે. જુઓ, પણે જુઓ - પેલા પાટામાં સપડાયો છે !''

બન્ને જણાએ જુમાએ દેખાડ્યું ત્યાં જોયું. કાંઈક કાળું તરફડતું લાગ્યું.

''શું છે ?''

''મારો વેણુ - પાડો !''

‘‘ઓહો ! ... જા, જા, ફાટકવાળા પાસે દોડ...’’

‘‘તમે, માબાપ, ટેકો દો તો પગ નીકળી જાય, જીવ બચે !’’

‘‘અમે ? તું દોડ, દોડ, ફાટકવાળાને કહે !’’ એમ કહીને એ બન્ને જણા તો ચાલતા થઈ ગયા ! જુમો ફાટકવાળા તરફ દોડ્યો, પણ ઘરમાંથી આવતા ઘંટીના અવાજ સિવાય કોઈ માણસ ફરકતું લાગ્યું નહીં. એટલામાં છેટે ગાડીની સિસોટી સંભળાઈ. જુમાએ ચારે તરફ એક નિરાશ દૃષ્ટિ ફેંકી, પણ માણસનું કોઈ છૈયું સરખુંયે જણાયું નહીં. ઝપાટાબંધ સિગ્નલના થાંભલા તરફ દોડ્યો. સાંકળ ખેંચી. ઘંટીના અવાજમાં તેનો સાદ સંભળાય તેમ હતું નહીં ! તેણે જોરથી બારણામાં પાટું માર્યું.

‘‘એ કોણ ?’’

‘‘એ ચાલો ! ભાઈ-બહેન ! સિગ્નલ ફેરવો; મારું જનાવર કચરાઈ જશે !’’

‘‘ઘેર કોઈ ભાઈમાણસ નથી.’’ -બસ, આટલા બેદરકાર જવાબની સાથે જ ઘંટી ફરીથી ગાજવા માંડી.

‘‘દોડો ! દોડો !... મારું જનાવર કપાય છે !’’

જુમાએ હતું તેટલું બળ કરીને ચીસ પાડી; પણ એના કર્કશ પડઘા સિવાય શાંતિ જેવી હતી તેવી જ રહી ! જુમાએ આકાશ તરફ જોયું. છેલ્લો તારો આથમતો હતો. અજવાળું વધવાને બદલે ધુમ્મસ પથરાતું હતું. ગાડીનો અવાજ તદ્દન નજીક આવતો હતો. તેણે પોતાની લાકડી ફેંકી દીધી.

‘‘યા પરવરદિગાર !’’ તેણે મોટેથી બૂમ પાડી.

એટલું બોલીને જુમો એકદમ દોડ્યો. વ્યર્થ મહેનત પછી વેણુ થાકીને હાંફતો પડ્યો હતો. તેની ગોદમાં તે ભરાઈ બેઠો. વેણુએ તેને શાંત રીતે ખંજવાળ્યા કર્યું.

‘‘દોસ્ત ! ભાઈ ! વેણુ ! આપણે બન્ને સાથે છીએ હોં !’’ અને એમ કહીને જુમો છેક તેના પગ પાસે દોડ્યો.

દર પળે ટ્રેનના ધબકારા વધ્યા, સિસોટી પર સિસોટી થઈ. જોશબંધ ફરતાં પૈડાં સંભળાયાં. જુમો વેણુને ભેટી પડ્યો. પણ જેવી ગાડી છેક પાસે આવી કે તરત જ, પોતે બેભાન થાય તે પહેલાં વેણુએ માથું ઊંચક્યું, અને પોતાના શેઠને બચાવવા એક ઝપાટે માથું મારીને તેને પાટાથી દૂર ફેંકી દીધો !

વેણુ પર થઈને આખી ટ્રેન ચાલી ગઈ. તેના ધગધગતા લોહીના પ્રવાહથી જુમાનું કેડિયું ભીંજાઈ ગયું. તેને કળ વળી ને બેઠો થયો, ત્યારે લોહીના ખાબોચિયામાં ઢંકાયેલા થોડા છૂટાછવાયા ભાગ સિવાય તેના પ્યારા મિત્ર વેણુનું કાંઈ પણ નામનિશાન રહ્યું ન હતું !

હજી પણ હંમેશાં જુમો સવારમાં જ એકલો, અશાંત, એ રસ્તે ફૂલ લઈને આવતો દેખાય છે, અને એના એક માનીતા પથ્થર પર ફૂલ મૂકીને 'વેણુ ! વેણુ ! વેણુ ...!' એમ ત્રણ બૂમ પાડીને ચાલ્યો જાય છે.

શબ્દસમજૂતી

લક્ષ ધ્યાન **ખખડધજ** ખખડેલું, વૃદ્ધ છતાં મજબૂત બાંધાનું **હાંડલી** નાની માટલી, માટીનું પાત્ર **તડકા-છાંયા** સુખ-દુઃખ **ખાતર** (અહીં) માટે **છોળ** (અહીં) રેલમછેલ **લક્ષાધિપતિ** લખપતિ, શ્રીમંત **મશક** પાણી ભરવાનું ચામડાનું સાધન **ગદબ** ઢોરને ખવડાવવામાં આવતી એક વનસ્પતિ, રજકો **પરવરદિગાર** ઈશ્વર

રૂઢિપ્રયોગો

તડકા-છાંયડા જોવા – સુખ-દુઃખમાંથી પસાર થવું **પૈસાની છોળ રેલાવી** – ખૂબ પૈસા હોવા

ભાષાસજ્જતા

વાક્યપ્રયોગ

ધોરણ 7માં આપણે વિધાન, નિષેધવાક્ય, ઉદ્‌ગારવાક્ય, પ્રશ્નાર્થવાક્ય વિશે સમજ મેળવી ચૂક્યાં છીએ.

વાક્યોનાં મુખ્ય બે પદો છે : કર્તા અને ક્રિયાપદ. ઉપરાંત ત્રીજું પદ પણ સમાવિષ્ટ છે, તે કર્મ છે. વાક્યમાં પ્રયોજાતાં આ ત્રણેય પદોમાં કોની પ્રધાનતા છે. તેને આધારે વાક્યના ત્રણ પ્રકાર પાડી શકાય છે : (1) કર્તરિપ્રયોગ (2) કર્મણિપ્રયોગ (3) ભાવેપ્રયોગ

આ ઉપરાંત પ્રેરક વાક્યરચના પણ થતી હોય છે.

(1) કર્તરિપ્રયોગ

- કર્તાની પ્રધાનતા હોય છે.
- જેમાં કર્તાનાં લિંગ, વચન મુજબ પ્રત્યયો ગોઠવાયેલા હોય છે.

ઉદા.

જુમાએ શોખ ખાતર એક પાડો પાળ્યો.

જુમો ભિસ્તી પોતાનો હોકો ગગડાવતો.

મહાનલે એક ચિનગારી આપી.

જુમો સવારનો પાંચ વાગ્યાનો નીકળ્યો.

તેણે મોટેથી બૂમ પાડી.

કોઈ દાંત વગર ખાઈ શકે ખરું ?

તે એકદમ રસ્તા તરફ દોડ્યો.

જુમો અને વેણુ ફરવા નીકળ્યા.

જે કર્તરિપ્રયોગ સકર્મક હોય તેનું કર્મણિપ્રયોગમાં અને અકર્મક હોય તેનું ભાવેપ્રયોગમાં રૂપાંતર કરી શકાય છે.

(2) કર્મણિપ્રયોગ

- કર્મની પ્રધાનતા જોવા મળે છે.
- સકર્મક વાક્યરચના હોય છે.
- કર્મનાં લિંગ, વચન મુજબ પ્રત્યયો ગોઠવાયેલા હોય છે.

ઉદા.

જુમાથી શોખ ખાતર એક પાડો પળાયો.

મહાનલ તરફથી એક ચિનગારી અપાઈ.

કર્મણિપ્રયોગમાં કેટલીક વાર કર્તા વગરની વાક્યરચના પણ જોવા મળે છે, એટલે કે કર્તાનો લોપ થયો હોય તેવાં વાક્યોનો ઉપયોગ થાય છે.

ઉદા.

દાંત વગર કાંઈ ખવાય ?

(3) ભાવેપ્રયોગ

- ક્રિયાપદની પ્રધાનતા હોય છે.
- અકર્મક વાક્યરચના હોય છે.

ઉદા.

જુમાથી સવારમાં ફરવા નીકળાયું.

તેનાથી મોટેથી બૂમ પડાઈ.

તેનાથી એકદમ રસ્તા તરફ દોડાયું.

જુમા અને વેણુથી ફરવા નીકળાયું.

(4) પ્રેરક વાક્યપ્રયોગ

ક્રિયાપદમાં જ્યારે ક્રિયા કરવા માટે પ્રેરવાનો અર્થ હોય ત્યારે પ્રેરક વાક્યપ્રયોગ બને છે. પ્રેરક વાક્યરચનામાં ક્રિયાપદનું પ્રેરક રૂપ વપરાય છે.

ઉદા.

સાદું વાક્ય	પ્રેરક વાક્ય
જુમો બૂમો પાડે છે.	જુમો લોકો પાસે બૂમો પડાવે છે.
અક્ષય લેસન કરે છે.	અક્ષય લેસન કરાવે છે.

નોંધ : પ્રેરક પ્રયોગમાં (પ્રેરિત કર્તા) મૂકીને પણ પ્રેરક વાક્યની રચના થઈ શકે છે.

અભ્યાસ

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો ઉત્તર શોધીને તેનો ક્રમ અક્ષર પ્રશ્ન સામેના ☐ માં લખો :

(1) જુમાની વેણુ પ્રત્યેની લાગણીને શું કહેવાય ? ☐

(ક) માનવપ્રેમ (ખ) પશુપ્રેમ (ગ) માનવતા (ઘ) લાગણીવેડા

(2) જુમો વેણુને ખવરાવવા રોજ શું ખરીદતો હતો ? ☐

(ક) જુવાર (ખ) બાજરી (ગ) ગદબ (ઘ) સૂકું ઘાસ

(3) જુમો કોના ઉપર બેસીને પરણવા ગયો હતો ? ☐

(ક) હાથી પર (બ) ઘોડા પર (ગ) પાડા પર (ઘ) વેણુ પર

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) પાડાનું નામ વેણુ કોણે પાડ્યું હતું ?

(2) વેણુનો બચાવ શક્ય ન લાગતાં જુમો શો નિર્ણય કરે છે ?

(3) જુમા સાથેની દોસ્તી અંત સમયે વેણુ કેવી રીતે નિભાવે છે ?

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો :

(1) જુમો અને વેણુ દિવસ દરમ્યાન શું કરતા હતા ?

(2) જુમાએ વેણુને બચાવવા કયા પ્રયત્નો કર્યા ?

(3) વાર્તાના છેલ્લા વાક્યનું શું મહત્ત્વ છે તે સમજાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારીને લખો :

(1) જુમાની જગ્યાએ તમે હો તો શું કરો ?

(2) શું બન્યું હોત તો વેણુ બચી ગયો હોત ?

(3) તમને ગમતા પ્રાણી માટે તમે શું કરો છો ?

(4) આ વાર્તાનું શીર્ષક 'વેણુ' રાખીએ તો તે માટેનાં કારણો આપો.

3. નીચેના શબ્દોના સમાનાર્થી શબ્દ લખો :

શ્રીમંત, દુર્ગંધ, કર્કશ, આનંદ, ગદબ, હાંડલી.

પ્રૉજેક્ટ

સ્થાનિક કક્ષાએ થતા પશુ-પક્ષીઓના અકસ્માતો નિવારવાના ઉપાયો પ્રૉજેક્ટ વર્ક દ્વારા તારવવા. દા.ત., ઉત્તરાયણ દરમ્યાન થતા અકસ્માતો.

પ્રવૃત્તિઓ

- છાપાંમાં પ્રગટ થતા પ્રાણીપ્રેમના પ્રસંગો એકત્રિત કરો.
- તમને મનગમતું પ્રાણીનું ચિત્ર કાગળ પર ચોંટાડી, તેના વિશે પાંચ વાક્યો લખો.